

Галина Білик
(Полтава)

ПОЛТАВСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XX СТОЛІТТЯ В ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОМУ ОСМИСЛЕННІ МИКОЛИ ЗЕРОВА

У статті висвітлені краєзнавчі інтереси Миколи Зерова як критика вітчизняного письменства перших десятиліть XX століття, установлені 35 літераторів-полтавців, до постатей яких дослідник повертає увагу читачів, дає оцінку їхнім творам. Зауважено, що крайове письменство цікавило М. Зерова впродовж усієї професійної діяльності, хоч фокус аналізу з часом зміщувався; доробки літераторів-земляків трьох творчих генерацій проаналізовані в його нарисах, оглядах, передмовах, рецензіях, літературно-критичних статтях; ці розвідки мають неперехідне історико-літературне й літературно-краєзнавче значення: пересвідчують у вагомому внеску полтавських літераторів у загальнонаціональне українське письменство, пропонують сучасним науковцям широкую тематику для подальших досліджень.

Ключові слова: літературне краєзнавство, літературна критика, українська література 1910–1920-х років, Розстріляне Відродження, Микола Зеров.

Відомий український поет-неокласик, перекладач, педагог, літературознавець доби Розстріляного Відродження Микола Зеров (1890–1937), життєва дорога якого розпочалася в м. Зінькові на Полтавщині, увінчалася лаврами слави в Києві й дочасно обірвалася в Сандармоху, завжди тримав у полі зору письменницьке життя рідного краю, охоче відгукувався як літературний критик на «синхронні» творчі доробки земляків. У його літературно-критичній спадщині зустрічаємо імена тридцяти п'яти авторів, які більш або менш активно публікувалися в 1910–1920-х роках, увійшовши в національну літературу в останню третину XIX – на зламі XIX–XX – на початку XX століття, і своїм походженням, родинними контактами, тривалим перебуванням були пов'язані з полтавським регіоном. Це Орест Левицький (1848–1922), Панас Мирний (1849–1920), Олена Пчілка (1849–1930), Надія Кибальчич (1857–1918) і Надія Кибальчич-Козловська (1878–1914), Яків Жарко (1861–1933), Любов Яновська (1861–1933), Мусій Кононенко (1864–1922), Володимир Самійленко (1864–1925), Володимир Леонтович (1866–1933), Грицько Григоренко (1867–1924), Борис Лазаревський (1871–1936), Леся Українка (1871–1913), Іван Стешенко (1873–1918), Микола Філянський (1873–1938), Юрій Будяк (1879–1942), Василь Королів-Старий (1879–1943), Гаврило Левченко (1879–1937), Олелько Островський (1880/1887–

1918), Архип Тесленко (1882–1911), Михайло Драй-Хмара (1889–1939), Михайло Лебединець (1889–1934), Михайло Івченко (1890–1939), Яків Савченко (1890–1937), Сергій Паночіні (1891–1930/31), Антін Прийдешній (1891–1938), Михайло Семенко (1892–1937), Іван Капустянський (1894–1937), Варвара Чередниченко (1896–1949), Андрій Головка (1897–1972), Микола Терещенко (1898–1966), Володимир Ярошенко (1898–1937), Борис Антоненко-Давидович (1899–1984), Олександр Копиленко (1900–1958), Іван Сенченко (1901–1975). Декого з них, головно представників старшого покоління, Микола Зеров коротко згадує як співавторів колективних збірок, подеколи відгукується на їхній відхід із життя некрологами; іншим присвячує персональні рецензії, літературно-критичні статті у зв'язку з новими виданнями творів; стосовно певного кола письменників – розмислює про їхнє місце в літературному процесі доби, роблячи загальний аналіз набутків українського художнього слова в 1918, 1922, 1923 роках, або ж спеціально акцентує на естетичній позиції того чи того митця в полемічних виступах 1925–1926 років («Наші літературознавці і полемісти», «Перед судом методолога», «До джерел») тощо.

Мета нашої статті – цілісно проаналізувати літературно-краєзнавчий сегмент творчої спадщини Миколи Зерова-критика, з'ясувати особливості його обсервації доробків письменників-полтавців, хронологію їх фахового осмислення, систему й динаміку оцінок, установити культурно-історичну вагу цих праць. Зазначимо, що вивченням яскравого, глибокого, об'ємного, різножанрового літературно-критичного набутку М. Зерова в різні роки займалися науковці В. Агеєва, О. Баган, В. Башманівський, Н. Бернадська, В. Брюховецький, О. Головій, С. Гречанюк, Л. Демська-Будзуляк, І. Дзюба, В. Державин, В. Івашко, В. Клещикова, Ю. Ковалів, Н. Котенко, Р. Корогодський, Р. Мовчан, М. Москаленко, М. Наєнко, В. Панченко, Г. Райбедюк, О. Томчук, Р. Харчук та ін., утім під літературно-краєзнавчим кутом зору він розглядається вперше.

Примітно, що полтавське письменство фігурує на кожному з трьох етапів літературно-критичної діяльності Миколи Зерова, виокремлених дослідниками [1, с. 42-43]: 1) ранньому (1912–1913) – періоду навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету й співпраці із журналом «Світло» та газетою «Рада»; 2) зрілому (1918–1924) – періоду редакторської роботи в «Книгарі» й тісної співпраці з «Вільною українською школою», «Музагетом», Літературно-науковим вісником», «Голосом друку», «Новою Громадою», «Червоним шляхом» тощо; 3) полемічному (1925–1928) – періоду літературної дискусії в Україні. Упродовж усіх цих років, вигранюючись і міцніючи, стиль критика зберігав такі свої ознаки, як

професійність, чіткість, логічність, ерудованість, іронічність, прямота, дотепність, мовна культура, а найвищою цінністю літературного твору талановитий продовжувач традицій П. Куліша й І. Франка вбачав естетичність, авторську оригінальність, ідейно-художню вивіреність, національну питомість і духовну масштабність твору.

На ранньому етапі літературно-критичної творчості Микола Зеров виступає в жанрах огляду, рецензії-презентації, рецензії-інтерпретації, відгуку [2, с. 48-52]. Цікаво, що вже перша його рецензія («Світло», 1912, № 2) була присвячена письменнику-землякові: виходу у світ збірки оповідань «3 книги життя» *Архипа Тесленка*. Відомо, що А. Тесленко народився в селі Харківці Лохвицького повіту, провів там більшу частину свого 29-річного життя, писав соціальну прозу малої й середнього форми, етнографічно-побутові нариси, драми. Від середини 1900-х років його оповідання друкувалися в періодиці, 1911 року окремою книжкою вийшла повість «Страчене життя». Після дочасної смерті автора українська інтелігенція зініціювала перше вибране його епічного доробку, яке й привернуло увагу Зерова. Критик слушно вказує на дуалістичний лейтмотив прози Тесленка – контраст між красою природи й потворністю, аморальністю соціуму; наскрізний у ній «образ страдальця чи страдалиці, жертви ненормальних обставин нашого життя», змальований з усією ніжністю авторового «змученого серця», в ореолі героїзму, зі зворушливим ліризмом; правдивість зображення й автобіографізм творів, їхній невідповідний «безнадійно песимістичний» настрій; «гарну, просту, безпретензійну» мову зі «щиро народним» синтаксисом. Водночас справедливим є й твердження про те, що через прикрі життєві обставини талант літератора не дійшов своєї моці: письмо надто залежне від фактів, словник «підсолоджений», «бракує іноді викінченості, пластичності образу, сили виразу» [3]. У цілому ж книгу зустрінито прихильно, відзначено «дуже тепло написану» передмову до неї письменника Спиридона Черкасенка.

Абсолютно контрастною за оцінкою виявилася рецензія Миколи Зерова на дебютну збірку поезій ще одного письменника-земляка – уродженця села Кибинці Миргородського повіту *Михайла Семенка* («Рада», 1913, 2 черв.). Тоді він ще не був футуристом, друкувався в київському модерністичному журналі «Українська хата», оспівував природу, контрастні душевні переживання, зокрема нудьгу. Саме таке почуття, в уявленні критика, й охоплює читача після поетового «Prélude»: «Найнепотрібнішими книжками, мабуть, являються ті, які не викликають ні признання, ні гострого осуду, про які нічого не можна сказати ні гарного, ні поганого. До таких книжок належить і ця збірка поезій нового, ще не відомого автора. Перечитуєте ви ці сорок невеличких, але дрібно друкованих сторінок – і у вас таке враження,

ніби ви перегортаєте чистий незаписаний зшиток. В пам'яті у вас не лишається ні образів, ні порівнянь, котрі запали б вам в серце, в котрих ви знайшли б якусь естетичну цінність: все знайоме, заїжджене, затерте, говорене сотні, а то й тисячі разів» [4].

Зеров називає цю книжку «літературним гріхом» Семенка, закликає його більше не братися за перо – розлучитися з юнацькою мрією «бути поетом». Закиди критика цілком слушні, а наслідувальний характер збірки помітний кожному знавцю вітчизняного письменства початку ХХ століття. Проте мине небагато часу – і Семенко постане в новому стильовому образі, а Зеров шукатиме інші характеристики для його творчості, навіть не надто вітаючи «ліві» мистецькі експерименти. Так, в огляді «Українське письменство в 1918 році» («Літературно-науковий вісник», 1919, № 3), мовлячи про три нові книги Семенка – «П'єро задається», «Дев'ять поем», «П'єро кохає», критик називає його «найвірнішим адептом поезії будучого», «найбільш претензійним, хоча й не найталановитішим» поки що шукачем «в області футуризму», а не виразником «справжнього футуристичного світовідчуження». Щоправда, з новими книгами поет «став значно сміливішим, франтовнішим, набув собі “душу пілота”, почав жонглювати іменами тих, кого уважає за духовних батьків або найяскравіших представників футуризму <...>, заходився пересаджувати [їх] на український ґрунт...». Однак у всіх тих текстах «екстенсивного, розгонистого, широкомовного» літератора немає щирості, вони зроблені «для годиться» [5, с. 258-260].

Важливо відзначити, що Микола Зеров періодично бував у Полтаві – столиці духовного життя краю; залишив про це свідчення в статтях, поезії, епістолярію, протоколах допитів слідчої справи №1377 тощо. Один із найяскравіших візитів у місто Котляревського відбувся в листопаді 1913 року, коли молодий літератор і дослідник – «учасник одної із виправлених київським громадянством делегацій» – долучився до вшанування 75-х роковин смерті зачинателя нової української літератури й став очевидцем духовного здвиження громадськості, панування рідного слова, потужних патріотичних акцій, скерованих у майбутнє, усім серцем сприйняв промову М. Грушевського, яка закликала українську інтелігенцію бути не «колоністами», а діяльними господарями на своїй власній землі, накреслювала «широкі плани будівництва національної культури» [6]. Під впливом таких подій, слушно зауважує В. Панченко, Зеров усе більше ставав «політичним українцем», «бо ж і сам почувався часточкою цієї сили, що наростала» [2, с. 59]. Це знайшло помітний вияв у його літературно-критичних дописах другого творчого піку.

У 1918–1921 роках перо Зерова-критика відгукнулося рецензіями на книги цілої низки пов'язаних із Полтавщиною авторів: Якова Савченка, Гаврила Левченка, Лесі Українки, Андрія Головка, Володимира Самійленка.

Яків Савченко – поет, літературний критик, публіцист – уродженець с. Жабки Лохвицького повіту. Як і у випадку з М. Семенком, Зеров висловлював стійкий інтерес до його творчості, який із часом набув полемічного забарвлення. А 1918 року він щиро привітав («Книгар», 1918, № 8) дебютну збірку «Поезії. Кн. перша» символіста-ровесника, не подібну «до інших своїм тоном, змістом, навіть своїми зовнішніми технічними прийомами» [7, с. 214]. Проте й це видання, як колись Тесленкове, вражає критика «страшним, безпросвітним песимізмом», пафосом страждання, акцентуванням неподоланного космічного зла, темною міфологічною образністю. Таку «демонічну, великолітерну» [5, с. 260] манеру талановитого митця Зеров кваліфікує як «прибрану» – засвоєну від О. Олеся чи росіянина К. Бальмонта, радить із нею боротися, а також уникати «москалізмів» у мові, більше дбати про форму вірша.

Слід наголосити, що й «обрадянений» символіст Я. Савченко-критик виявляв свій гострий, естетично непримиренний інтерес до неокласика М. Зерова і його творчих однодумців, свідченням чого стали публікації: «Українська неокласика» («Більшовик», 1923, 12, 16 верес.), «Контрабандисти чистої краси» («Більшовик», 1924, 6 лип.), «Азіятський Апокаліпсис» (1926), «Поети й белетристи» (1927), «Проти реставрації греко-римського мистецтва» (1927) тощо. Віддаючи належне полемічному талантові свого опонента, Зеров не раз схрещував списи з ним у літературній дискусії 1925–1928 років.

Гаврило Левченко походив із Чернігівщини, був педагогом, громадським діячем і популярним літератором (драматургом, поетом, прозаїком, публіцистом). У 1910-х роках він жив на Полтавщині в повітовому місті Пирятині, очолював там «Українську громаду», дбав про розвиток національної освіти й культури, співпрацював із професійними й аматорськими театрами, зазнавав за свою діяльність арештів. У Пирятині було видано кілька прозових книг письменника, зокрема збірку оповідань «Чернігівські силуети» (1918), на яку написав рецензію Микола Зеров («Книгар», 1919, № 17). Очевидно, критик стежив за творчістю «великого оповідача з Пирятина», був знайомий із його «шедеврами» за публікаціями в «Українській хаті», а тому зауважив і плодovitість, і жадання слави, і дуже незграбну манеру «великого письменника». Він м'яко кепкує з провінційності зайнятого «силою всякої роботи по комітетах, управах, радах і товариствах» «майстра пера», який замкнувся в побутово-анекдотичній тематиці, продукує «недоладні драми» [8].

Леся Українка (Лариса Косач-Квітка), високообдарована спадкоємиця драгоманівського роду з повітового міста Гадяча, привертала значну увагу Миколи Зерова як критика й історика літератури. Йй він присвятив не менше десяти публікацій – рецензій на книги письменниці й наукові розвідки про неї, передмов до видань творів, нарисів про життя і творчість, читацьку рецепцію, оглядів епістолярію, коментарів тощо. 1919 року відкрила зеровську лесезнавчу серію рецензій на 1-й том запланованого багатотомника письменниці («Книгар», 1919, № 21). Критик констатує духовне осиротіння народу без визначної авторки, не надто велику увагу до п'ятих роковин її смерті, а проте й тішиться тому, що «для Л. Українки читач уже народився», що, попри всі виклики часу, є проникливі аналітики її доробку, як-от Д. Донцов, і є нові, хороші видання творів, як підготовлене «Друкарем». Роз'яснюючи свій погляд на затребуваність творів письменниці сучасниками, він наголошує: «Загальні умови минулого року повернули українській культурно-національній праці багатьох одірваних од ґрунту робітників і багатьом розкрили очі, показавши, що не тільки російська культура та російське письменство можуть відповісти на їх духовні запити. Український з походження і московський з виховання інтелігент масами починає звертатись до українського слова, звертається до української літератури, знаходить в ній інтересні проблеми і оригінальне часом трактування світових сюжетів...». Якраз тут помічною є творчість Лесі Українки. Для Миколи Зерова ім'я письменниці – «символ найуспішніших змагань засвоїти українській поезії загальнолюдський, <...> європейський зміст» [9, с. 266-267], а весь її доробок – невичерпна криниця сенсів, яка так актуально промовляє до новітніх українців.

Коротка рецензія 1921 року («Голос друку», 1921, № 1) вітає появу зразу двох «прегарних книжечок» Лесі Українки: «“В катакомбах” і інші п'єси» (1920) та «Поєми» ([1920], з передмовою П. Филиповича). М. Зеров уважає їх визначною культурною подією, вагомим внеском у розвиток української школи, широкого читацького загалу, молодого письменства; схвалює вибір творів, які склали зміст цих видань, а проте гірко вболіває, що Україна все ще не має повного видання творів своєї найвизначнішої письменниці [10].

У 1924–1930 роках критик опублікував такі лесезнавчі праці, як: «Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського» («Україна», 1924, № 1-2), «Леся Українка. Критично-біографічний нарис» (вступна стаття до видання творів письменниці 1924 р.), «А. Музичка. Леся Українка» («Червоний шлях», 1925, № 6-7), «З листування Лесі Українки» («Життя й революція», 1925, № 12), «Леся Українка і читач» («Глобус», 1928, № 15), «Леся Українка та її “Лісова пісня”»

(передмова до видання твору 1919 р.), «“Руфін і Прісцілла” (До історії задуму і виконання)» (вступна стаття до 7-го т. «Творів» письменниці, 1930), згадував про неї в оглядах.

Критично-біографічний нарис «Леся Українка» (1924) містить інформацію про **Олену Пчілку** (*Ольгу Драгоманову-Косач*) – і як матір видатної доньки, і як самостійну творчу постать – «одну з найхарактерніших фігур українського життя, громадського й літературного, в довоєнну добу. З неослабною енергією, з 70-х рр. почавши і до смутної пам’яті літа 1914 р., служила вона українському письменству: перекладала повісті Гоголя, видавала двотижневик “Рідний край” і при цьому журнал для дітей “Молоду Україну”, підіймала бої за чистоту літературної мови, відкривала й підтримувала “молоді таланти”, – досить сказати, що дехто з нинішніх панфутуристів дебютував на старосвітськи-затишних сторінках “Рідного краю”...» [11, с. 384-385]. Уродженка Гадяча, письменниця, журналістка, редакторка, етнографка, меценатка, громадська діячка, перша жінка-академік ВУАН була високо поцінована М. Зеровим за її внесок у національно-культурний розвиток України.

У тому ж числі «Книгаря», де мовиться про вихід 1-го тому творів Лесі Українки («Книгар», 1919, № 21), критик знайомить читача з полтавським молодим автором **Андрієм Головком**. Зеров удається до улюбленого прийому контрасту: поряд із класиком письменства представляє дебютанта. А. Головко народився в с. Юрки Кобеляцького повіту (нині Кременчуцького району), там закінчив трикласну школу, почав віршувати російською. Із 1908 року навчався в Кременчуцькому реальному училищі, помітно українізувався, а 1914 року був відрахований як українофіл. Закінчив Чугуївську школу прапорщиків, брав участь у Першій світовій війні, із 1918 року співпрацював із кременчуцькою повітовою газетою «Нове життя», 1919 року в місцевому видавництві «Молодик» було видрукувано його невеличку – на 32 сторінки – збірку віршів «Самоцвіти». Примітно, що надалі радянський письменник-орденоносець за вірші не брався: імовірно, прислужилася цьому коротка замітка М. Зерова. Критик був нещадним до «початкуючого поета з провінції», осудив його «затягані і набридливі теми», «старі, як світ» образи, «без жодного свіжого слова», ще й перейняті в О. Олесея. Особливо обурила редактора «Книгаря» відсутність у віршотворця елементарних знань про ритм, риму, граматику. Тому його висновок однозначний: «...авторові друкуватись ще рано, – треба учитися» [12].

Після такого естетичного шоку душа критика прагнула високих художніх вершин, і однією з них була творчість представника старшої генерації – поета, драматурга, перекладача **Володимира Самійленка** – уродженця міста Сорочинці Миргородського повіту, здібного

вихованця Миргородської початкової школи й Полтавської гімназії, а згодом студента, як і М. Зеров, історико-філологічного факультету Київського університету. Критик удячно відгукується («Книгар», 1919, № 22) на розширене видання поетової збірки «Україні», здійснене в м. Смілі товариством «Промінь» (1918), адже така потреба «почувалася вже давно». «Вол. Самійленко, – на його переконання, – поважне, заслужене наймення в історії української літератури» – з «м'яким, ласкавим гумором, своєрідною фактурою вірша», бездоганною мовою. М. Зерова не бентежить помірною творча продуктивність Самійленка, бо все одно в «історії української поезії він зайняв свою власну постать», перенісши на її ґрунт вишукані розміри, жанрово розвинувши сатиру (байку, фейлетон), хіба що, може, менше зробивши «у сфері чистої лірики»: «Його сонетам <...> бракує яскравості і грації; його патріотичні речі дуже часто переходять в напівофіціальні канти та марші. В його ліриці <...> мало безпосередності, надто переважає рефлексія, міркування, абстрактні, безобразові слова» [13]). Навіть захоплюючись автором, критик-професіонал не втрачає об'єктивності оцінки, а вже як редактор робить він слушні зауваги й видавцям книги.

До літературної постаті В. Самійленка, як і Лесі Українки, критик М. Зеров повернеться ще не раз: статтею-некрологом «Пам'яті В. Самійленка» («Життя й революція», 1925, № 10), рецензіями на зроблений митцем переклад з іспанської «Хатини» Б. Ібаньєса (1925; за редакцією і з передмовою С. Савченка; «Життя й революція», 1925, № 12) та Самійленкові «Вибрані твори» (1926, за редакцією, з передмовою та примітками О. Дорошкевича; «Червоний шлях», 1926, № 11/12), дещо зміненою меморіальною публікацією під назвою «Володимир Самійленко і український гумор» у збірнику літературно-критичних статей «До джерел» (1926).

У 1918–1924 роках Зеров чимало уваги приділяє колективним літературним виданням, подеколи сам їх формує, додає передмови. У його рецензіях на ці книги або вступях до них часто згадані полтавці. Так, критик схвально відгукується («Книгар», 1918, № 16) про збірник «Скалки життя. Український декламатор: зразки творчості українських письменників в поезії і прозі для читання і декламації» [14], укладений **Сергієм Паночіні** (*Каракашем*), імовірно, онуком музиканта й педагога Алоїза Паночіні (1820–1863), – видавцем, редактором, майбутнім відомим зоологом, мовознавцем, який народився в Миргородському повіті на Полтавщині, працював у Харкові, Києві, на початку 1930-х років був репресований «комуністами за активну участь у розвитку української наукової термінології» [15, с. 128]. Зеров пише про смак і вибагливість упорядника збірника (хоч і дорікає недостатнім вибором нового письменства, окремими змістовими

хибами), передбачає успіх праці: «Зараз це єдина антологія, яку може дістати аматор української поезії».

Як одного з уміщених у цьому декламаторі авторів згадано письменника, громадського діяча **Мусія Кононенка** – уродженця с. Турівки Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Київщина), долею пов'язаного з Полтавою, Зіньковом, Новими Санжарами: критик кваліфікує його окремі вірші як патріотичні, але художньо слабкі [14, с. 229]. Аналізуючи згодом подібну книжкову продукцію київських видавництв – «Український декламатор», декламатор-хрестоматію «Барвисті квіти», висловлюючись про їхню структуру, зміст, якість друку («Книгар», 1919, № 19), Зеров знову зауважує в корпусі першого з них – «в одділі жарту і сатири» – «незграбного Кононенка», цього разу в гурті з «незугарним Жарком» [16], себто **Яковом Жарком (Жарченком)**, знаним полтавцем – актором, поетом, нарисовцем, громадсько-політичним діячем.

Гострі оцінки критика нас не повинні дивувати, адже зіткнулися «батьки» і «діти» в літературі, та ще в потужній оптиці модерністичної естетики, у пору зламу смаків і цінностей. Суто ж людське ставлення в М. Зерова до старших колег-сучасників було завжди не лише чуйне, поважливе, а й історично вивірене. Підтвердженням тут послугує вміщений у цьому ж числі «Книгаря» короткий некролог **Надії Кибальчич (Наталці Полтавці)** – авторці оповідань, нарисів, драм, мемуарів, уродженці с. Зарогу Лубенського повіту, згодом жительці Лубен. Зеров із жалем констатує факт смерті «української письменниці», матері «більш відомої» літераторки **Надії Кибальчич-Козловської** (тоді вже також покійної поетки, прозаїка, перекладачки, дитячої авторки), стисло окреслює її найвідоміші публікації в періодиці й наголошує, що «лишилось <...> велике листування» [17]. Йому, історику літератури, це було важливо, адже Надія Кибальчич мала родинні зв'язки з Білозерськими, Кулішами, Яновськими, її донька дружила й листувалася з Лесею Українкою [18]: архів покійної міг би стати джерелом цінних відомостей. Проте, підкреслює сучасний дослідник творчості письменниці [19, с. 228], усе поглинула непам'ять людська і молох страшного часу.

Багато полтавців-сучасників представлено критиком М. Зеровим в огляді «Українське письменство в 1918 році» («Літературно-науковий вісник», 1919, № 3) – і в жанрових, і в поколінневих категоріях; вони, по суті, склали фундамент цієї розвідки й літературної ситуації в Україні в цілому за попередній рік.

Зокрема, він вітає появу київських видань «перших томів» малої прози Вол. Леонтовича й Гр. Григоренка – «письменників середульшої генерації», які «мають певну літературну репутацію і своєрідну манеру, хоча з огляду на природу свого літературного, трохи

сухуватого таланту мало популярні в широких колах читачів» [5, с. 251]. **Володимир Леонтович** – уродженець х. Оріхівщини (с. Оріхівки) Лубенського повіту, правник, господарник, видавець, письменник, громадсько-політичний діяч, міністр земельних справ Української Держави (1918), від початку 1920-х років – емігрант у Чехії. **Грицько Григоренко (Олександра Судовщикова-Косач)** – письменниця, перекладачка, громадська діячка – належала до родини Косачів-Драгоманових (подруга Лесі Українки, удова Михайла Косача, невістка Олени Пчілки) і періодично жила в Гадячі на Полтавщині.

У жанрі великої прози М. Зеров вирізняє полтавця **Панаса Мирного (Рудченка)**: «З нових творів, що протягом року містилися на сторінках наших журналів, на першому місці повинно поставити доволі велику повість ветерана української прози – *П. Мирного* – “За водою” (ЛНВ, кн. VII–VIII, IX, X–XI)». Критик зауважує зв’язок твору з «давнім українським реалізмом», гостросоціальну тематику 80-х років XIX століття, масштабність і плинність оповіді – «з правдивим гомерівським спокоєм», дещо «чужо» для динамічного сьогодення «розтягнуто» композицію. «Все це стара, давно пережита і нецікава, наївна, так мовити б, етнографічна манера, від якої давно вже відгонить анахронізмом», – висновує він. Але класик письменства й надалі заслужено залишатиметься в національному каноні: «В повісті Мирного багато влучних спостережень, як завше, гарна і свіжа мова, багатий лексикон...» [5, с. 251-252].

Поряд зі знайомим прозаїком М. Зеров називає ще одного розробника великої епічної форми – представника молодішої генерації **Михайла Івченка**, уродженця с. Никонівки Прилуцького повіту Полтавської губернії (сьогодні Срібнянського району Чернігівської області), від початку 1910-х років – агронома Полтавського земства, а згодом редактора, літературознавця, перекладача. Критик звертає увагу на його повість «Шуми весняні» (ЛНВ, кн. IV–VI, VII–VIII, IX, X–XI, XII), яка «порушує сексуальну проблему»; відзначає легкий стиль автора, але заслабкий зміст твору, недостатню розробку теми: «...при читанні не лишає ніякого враження» [5, с. 252-253].

«Поколіннева дуель» полтавців продовжує зеровський огляд журнальної малої прози: «Із других белетристичних речей “Вісника” принотуємо двоє оповідань Б. Лазаревського – “Степан” і “Дитинка” (інтересніше із них, здається, друге); – два історичні начерки Ор. Левицького (“Пан Сенюта” і “З розстриги Сотник”), як завше, безпосередні, свіжі і колоритні...» [5, с. 253]. Представник старшої генерації **Орест Левицький** – автор оповідань і повістей про українську минувшину – знаний історик, учасник багатьох професійних товариств, почесний член Полтавської губернської вченої

архівної комісії та Полтавського церковно-історико-археологічного комітету, академік УАН (ВУАН), у 1919–1922 роках її очільник. Народився він у с. Маячці Кобеляцького повіту (нині Полтавського району) у священицькій родині; навчався в Полтавському духовному училищі та Полтавській духовній семінарії; згодом похований у с. Митлашівці поблизу с. Драбова Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині Золотоніського району Черкаської області). Має полтавське коріння й походить із родини історика **Борис Лазаревський** – прозаїк середньої генерації, правник, офіцер, учасник визвольних змагань 1918–1919 років, пізніше емігрант. Він був сином дослідника минувшини, архівіста, видавця Олександра Лазаревського (1834–1902); народився в м. Полтаві, де на той час батько служив в окружному суді.

Роблячи огляд набутоків драматургії 1918 року, М. Зеров знову спирається на полтавську автуру різних творчих поколінь: уже згадуваного пирятинця Гаврила Левченка («Юрко Огневик»), а також Олелька Островського («Нірвана») і Любов Яновську («Четверта аксіома»). **Олелько (Олександр) Островський** – розробник історичної теми в прозі й соціального нарису, драматург-початківець, актор, режисер, видавець, учасник соціальних і національно-визвольних рухів – побачив світ у м. Золотоноші Полтавської губернії (нині Черкаської області); там закінчив гімназію, сформував свої політичні (самостійницькі) переконання, долучався до революційних змагань, якийсь час вів культурницьку й творчу роботу. 1919 року з родиною переїхав до Полтави, грав у місцевому театрі, керував Товариством українських драматичних артистів, проте невдовзі став жертвою червоного терору. **Любов Яновська** (з роду *Щербачова*) – письменниця реалістично-народницької школи, авторка оповідань, повістей, драм, громадська й політична діячка, пов'язана родинними зв'язками з Білозерськими, Кулішами, Симоновими (згаданими письменницями матір'ю і донькою Кибальчич), а культурно-освітніми справами – з багатьма іншими передовими літераторами, митцями, ученими. Під впливом земляків В. Шемета й М. Кононенка почала писати українською мовою. Походила з Чернігівщини, навчалася в Кременчуцькій прогімназії, Полтавському інституті шляхетних дівчат, учителювала в с. Рудки на Лубенщині, а після одруження із суддею В. Яновським жила в с. Тарнавщині, долучалася до національно-патріотичних акцій у Лубнах і Полтаві, педагогічного, жіночого руху, очолювала київську «Просвіту». У цілому в Україні ситуація з якістю п'єс (попри їхню численність) складалася не найліпше, то ж і полтавцям «дісталось» від критика: у творах Левченка, Островського та ще кількох їхніх колег по перу він добачив «провінціальну писанину, що носить на собі всі ознаки перестарілого і до розпуки

невибагливого смаку»; «трохи вище, на межі літературності» визначив місце творів Л. Яновської [5, с. 261].

Розмислюючи про поетичне надбання 1918 року, М. Зеров аналізує, зокрема, доробки вже згадуваних нами полтавців В. Самійленка, М. Семенка, Я. Савченка, але й радісно озвучує нові імена – автора «прегарної “ліричної поеми” “Бузиновий кущ”» і низки інших «перлин», талановитого («струнка і прозора архітектура вірша, плавкість і безперечна музичність, і якась, тільки одному йому властива, чистота звуку»), але все ще «учня» («потворне незнання мови, сила слов’янізмів та москалізмів і дратуюча неохайність у римах») М. Філянського; автора збірки «Світотіні» Вол. Ярошенка [5, с. 261]. **Микола Філянський** – поет, прозаїк, живописець, публіцист, художник, геолог, музейник – народився в м. Попівці Миргородського повіту (нині село Миргородського району) в родині священика, здобув університетську освіту, захоплювався природою, різними мистецтвами, історією рідного краю, у 1918–1923 роках завідував агрошколою в с. Яреськи, працював у сорочинському лісництві, у 1924–1925 роках був співробітником Полтавського історико-краєзнавчого музею. Пізніше жив і працював у Харкові, Запоріжжі. Молодший на чверть віку **Володимир Ярошенко** – поет, байкар, прозаїк, драматург, кіносценарист, редактор, літературний критик – уродженець с. Івахники Лохвицького повіту (нині Яхники Миргородського району); походив з учительської родини, закінчив реальну школу в м. Лохвиці, 1917 року видав там першу збірку російськомовних віршів. У вирі революції обирає українське слово, зближується із символістами й футуристами, активно публікується в періодиці, співпрацює з театрами, видавництвами.

Якщо в попередньому огляді М. Зеров лише згадує ім’я В. Ярошенка, то в рецензії на потрійне число символістського журналу «Музагет» («Літературно-науковий вісник», 1919, № IV–VI) уже дає стисло характеристику його творчості: «Не вповні виразна і індивідуальність В. Ярошенка. В його віршах є широкий розмашистий ритм, почуваються перспективи дальшого розвитку, але форма його поки що од викінченості далека, а мова кострубата і не завше правильна». Тим не менш збірку «Світлотіні» 20-річного автора критик вважає однією з «видатніших появ нашої поезії» [20, с. 276]. У цій же рецензії згадано молодого версифікатора **Миколу Терещенка** – поки що дебютанта, а в подальшому знаного поета й перекладача, послідовника перекладацької школи неокласиків, який на загал умисно демонструватиме своє «соцреалістичне обличчя». Він був уродженцем с. Щербинівки Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині Золотоніського району Черкаської області), закінчив Золотоніську класичну гімназію, від 1917 року жив і працював у Києві.

У передмові до збірника «Нова українська поезія» (1920) Зеров, говорячи про три «покоління в українській поезії та прозі 1900-х рр.» (народжені орієнтовно в 1867–1872, 1878–1885, 1890–1900 роках), у кожному з них вирізняє полтавців: Лесю Українку й І. Стешенка; М. Філянського та Ю. Будяка; М. Семенка і Я. Савченка. «Молодші плекають в собі культ слова, цікавляться питаннями техніки, шукають ефектів слова. Старші часто примушують художнє слово служити тим чи іншим політичним, соціологічним, педагогічним завданням, і питаннями змісту цікавляться далеко більше, ніж питаннями техніки, форми та зовнішньої елегантності». Наймолодші ж найдужче прислужилися розвитку й оновленню літератури, щоправда, на початку надто залежали від московських настроїв, але зрештою змогли їх подолати [21, с. 318, 324-325]. **Іван Стешенко** – письменник, перекладач, літературознавець, редактор, педагог, громадський і політичний діяч – народився й загинув у Полтаві, свого часу закінчив Полтавську класичну гімназію, періодично відвідував у місті родину. **Юрій Будяк** (справжнє прізвище *Покос*) – письменник, журналіст, громадський діяч, педагог, легендарний «рятівник Черчилля» під час англо-бурської війни – походив із безземельних селян с. Красногорівки Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині Миргородського району), не цурався жодної праці, із 17 років друкувався в періодиці, мандрував різними країнами, воював в Африці, долучався до соціально-національних рухів в Україні, очолював білоцерківську «Просвіту».

У рецензії на 2-й том «Хрестоматії нової української літератури» («Нова громада», 1923, №13-14), укладеної М. Плеваком, згадано Будякового земляка – уродженця с. Наталиного Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині Красноградського району Харківської області) **Івана Сенченка** – поета, прозаїка, драматурга, перекладача, педагога, журналіста, редактора [22, с. 351].

Як талановитий прозаїк, автор книжечки оповідань «Кара-Круча» (1923) представлений М. Зеровим ще один їхній земляк **Олександр Копиленко** – уродженець м. Костянтинограда, вояк армії УНР, письменник, педагог, критик [23, с. 362].

Відгукнувшись у періодиці («Голос друку», 1921, № 1) на вихід 1-го числа журналу «Шляхи мистецтва», М. Зеров відзначив його імпресіоністичне обличчя, замість декларованого стильового багатоголосся, а з-поміж дописувачів вирізняв двох полтавців – поета М. Лебединця й прозаїка А. Прийдешнього, не надто високо оцінивши їхні тексти, як і решти авторів [24, с. 342]. **Михайло Лебединець** – письменник, перекладач, журналіст, політичний діяч – уродженець м. Гадяча, екстерном закінчив Лубенську гімназію, із якої після 5-го класу був виключений через політичні виступи; згодом

«боротьбист», радянський урядовець, у 1924–1928 роках – голова Верховного суду УСРР, пізніше директор Одеського театру тощо. **Антін Прийдешиї** (справжнє прізвище *Приходько*) – письменник, журналіст, редактор, політичний діяч – українець із Кубані, член есерівської партії, також «боротьбист», який наприкінці 1916 – на початку 1917 року переїхав в Україну, оселився, очевидно, на Полтавщині, де познайомився з майбутньою дружиною Марусею Бочаровою, активісткою, близькою до студентських рухів, теж «боротьбисткою»; відстоював інтереси місцевого незаможного селянства, у 1921–1922 роках був уповноваженим від Полтавської губернії у справі підготовки до весняної посівної, у березні-квітні 1930 року головував на суді в справі Спілки визволення України. Обидва літератори, ставши на політичну службу радянській владі, були нею ж знищені. Брат А. Приходька – так само політик (до середини 1920-х років жив на Полтавщині, потім у Харкові), радянський діяч, комуніст Федір Приходько – відрікся від нього після арешту 1934 року, проте і сам невдовзі був репресований.

В одній зі знакових праць другого етапу літературно-критичної творчості М. Зерова – огляді «Українська література в 1923 році» («Нова громада», 1924, № 17, № 18) – названо багатьох письменників-полтавців, простежено динаміку їхньої творчості в умовах стрімких етичних й естетичних змін. Критик наголошує: «Для широкого українського читача це справді рік появи цілої низки нових імен, нових (і хороших) книжок, нових (і не завжди тоненьких) журналів; для українського літерата – це рік гарячої перепалки межі різними напрямками, між представниками різних поглядів на мистецтво» [23, с. 353-354]. Так, він радіє гарній поезії М. Терещенка і з нетерпінням очікує появи його збірки віршів; підтримує творчий запал здібного прозаїка А. Головка, водночас застерігаючи його від наслідування колег по перу й закликаючи дбати про «смак і грамотність»; констатує, що панфутуристи, як М. Семенко, багато дискутують і мало пишуть, тощо. До окремих митців привертає увагу вперше, зокрема з драматургічних кіл, які все ще, на його погляд, не мають здобутків: В. Чередниченко («Артистка без ролей») й Б. Антоненка-Давидовича («Лицарі абсурду»). У них – «молодого пера» – невправність фактично у всьому, перспективнішою видається їхня проза [23, с. 357-358, 362]. **Варвара Чередниченко** – письменниця, редакторка, педагогиня – уродженка м. Києва, утім має родинне коріння в Золотіському повіті Полтавської губернії; у 1917–1921 роках вона жила в м. Полтаві, працювала в губернському відділі народної освіти, викладала в педагогічному інституті, редагувала газету «Вільний голос», підготувала до публікації збірки А. Тесленка й Т. Шевченка, видала свою першу книгу «З життя українського вчительства», у наступні

роки вивчала творчість полтавських письменників, створила перший художній образ А.Тесленка («Останній лист», 1936). **Борис Антоненко-Давидович** (справжнє прізвище *Давидів*) – учасник національно-визвольних змагань, письменник, перекладач, педагог, журналіст, редактор, мовознавець, літературознавець – походив із с. Засулля Роменського повіту Полтавської губернії (нині Роменського району Сумської області).

У цій же статті М. Зеров зауважує значно кращі успіхи 1923 року в поезії, а з-поміж тих, хто посприяв цьому, називає побратима-неокласика **Михайла Драй-Хмару** – поета, перекладача, мовознавця, літературознавця, педагога – уродженця с. Малі Канівці Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині Золотоніського району Черкаської області) [23, с. 362].

Третій етап літературно-критичної діяльності М. Зерова – 1925–1928 років – був менше звернений до новинок сучасності, а більше – до полеміки, питань творчої методології, історії письменства. Зауважуємо лише два прізвища раніше не згадуваних ним полтавських авторів – В. Старого, І. Капустянського, проте інших літераторів-земляків він і надалі не випускає з професійного поля зору, а про книги окремих таки пише задумані раніше рецензії.

Обмірковуючи суспільний запит на належне функціонування українського бібліографічного журналу й дискусії щодо цього («Бібліологічні вісті», 1925, №1-2), критик згадує доволі успішний «Книгар», який перестав виходити 1920 року, а раніше був професійно організований В. Старим, понад рік перебував під його – Зерова – редакторською опікою [25, с. 424]. **Василь Старий (Королів-Старий)**, справжнє прізвище *Королів*) – журналіст, редактор, видавець, письменник, перекладач, учасник національно-визвольних змагань, політичний діяч – походив із с. Ладина Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Прилуцького району Чернігівської області), син священника, із юних літ жив на Полтавщині, закінчив Полтавське духовне училище й Полтавську духовну семінарію, однокашник, згодом приятель і соратник Симона Петлюри.

Іван Капустянський – педагог, музейник, літературознавець, письменник – уродженець с. Рокити Хорольського повіту (нині Кременчуцького району), син дяка, закінчив Лубенське духовне училище й Полтавську духовну семінарію, на початку 1920-х років очолював Полтавський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, викладав у Полтавському інституті народної освіти, заснував у місті філію Спілки селянських письменників «Плуг», навчався в аспірантурі в Харкові. Зеров відгукнувся на його оригінальну книгу «Валеріян Поліщук» (1925), яка під однією обкладинкою містила розвідку дослідника про літератора й

автобіографію поета, що під кінець осуджувала «безграмотно-провінціальних критиків, як Дорошкевич чи Зеров», котрі закидали Поліщукові графоманію. Рецензент оцінює розвідку Капустянського як дуже слабку, кепкує з творчих «зізнань» Поліщука й висновок: «Загальне враження від книжки – веселе і разом прикре (занадто вже безцеремонно)...» [26, с. 458].

Стисла, але змістовна, чітка, присутня рецензія на книжку віршів полтавця М. Терещенка «Чорнозем» («Життя й революція», 1925, № 6-7) послугує взірцем цього жанру й для сучасників. Критик зауважує крок письменника «назустріч своїй добі» та його скочування до «газетної прози», «пересушення» поезії від емоцій, трансформацію віршів у фейлетони: «...мимоволі насувається питання, чи варт було авторові цю книжку видавати». Водночас Зерову прикро, що Терещенко – глибокий знавець і вмільний перекладач французької поезії – полишив цю справу, не продовжує «акліматизувати у нас цих поетів, йому відомих і близьких настроями» [27, с. 440-441].

Високий професіоналізм і майстерність критика засвідчує зеровська рецензія на збірку віршів «Цілую землю» досвідченого й глибокого поета, якого вважають попередником неокласиків у нашій літературі, полтавця М. Філянського («Життя й революція», 1928, № 9). Цей письменник завжди скупко інформував про себе читача, то ж цінне те, що М. Зеров дає короткі відомості про його творчий шлях, безумовний високий хист, заглибленість у культуру, уміння словом зворушувати й вражати. Однак поряд із цим констатує «застиглість» літератора, його невміння дослухатися до часу й устигати за ним, бо «вимоги ростуть, і навіть поетові з репутацією давнього майстра небезпечно тим нехтувати». Критик чітко мотивує, чому книжка «лишає по собі подвійне враження: справжнього ліричного хисту і разом – великої версифікаційної безпорадності», рекомендує авторові більше дбати про ритм, риму, мову, графіку вірша, бо інакше – щоразу крок назад [28].

Навіть ці дві останні проаналізовані рецензії М. Зерова демонструють, як він – на матеріалі творчості письменників-земляків, через прийом контрасту – показує крайні тенденції своєї літературної доби: коли митець іде на дуже тісну «смичку» з нею, або ж коли абсолютно ігнорує «злобу дня»; у кожному випадку це естетичний програш.

Отже, ми виявили в літературно-критичному доробку М. Зерова 35 постатей письменник-земляків, які творили в 1910–1920-х роках і привернули його увагу. Очевидно, цей перелік не остаточний: щодо кількох митців не вдалося встановити точних відомостей про їхнє походження, також можна було б розширити список іменами розробників нехудожнього жанру – критиків, дослідників художнього слова. Утім здійснений базовий аналіз дозволяє нам твердити:

1) М. Зеров активно цікавився полтавським крайовим письменством перших десятиліть ХХ століття – репрезентативним сегментом загальнонаціональної української літератури складної історичної доби;

2) його літературно-критичні публікації дають багатий, хоч і не вичерпний, матеріал для створення історії полтавського крайового письменства означеного періоду;

3) цінність цих праць у тому, що вони зафіксують імена літераторів, навіть попри не вельми хвалебну оцінку окремих доробків: справа сучасного дослідника крайової літератури поглиблювати знання про митців, формувати їхні літературні портрети, робити цілісні огляди творчості, надаючи системності уявленням про внесок того чи того автора в літературний процес України;

4) особливо значущим є те, що безумовна більшість названих критиком митців слова була репресована (у статті ми не завжди акцентували на цьому, адже в 1910–1920-х роках репресії ще не набули масово-нищівного характеру, проте крайня дата життя письменників виразно підтверджує сказане), тому важливо в наш час ретельно досліджувати ці персоналії, досі не позбавлені «білих плям», висвітлювати їхню творчість у навчальному процесі, пропонувати аспірантам, студентам, учням-учасникам МАНУ відповідні теми для наукових розробок;

5) ці праці – багатий матеріал для вивчення постаті самого М. Зерова – поета, перекладача, педагога, ученого з глибоким, дієвим інтересом до письменства своєї доби, небайдужим до його якісного рівня, інтелектуала й культурника, високого професіонала-літературознавця, духовно багатого, світоглядно зрілого українця, знищеного радянським тоталітарним режимом.

Джерела і література

1. Райбедюк Г. Б., Томчук О. Ф. Вивчення творчості київських неокласиків : навч.-метод. посібн. Ізмаїл : ТОВ РВА «СМИЛ», 2010. 348 с.
2. Панченко В. Повість про Миколу Зерова. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 1018. 624 с. (Серія «Постаті культури»).
3. Z. M. [Зеров М.]. А. Тесленко. *Зеров М. Українське письменство / упоряд. М. Сулима ; післям. М. Москаленко*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 119–120.
4. З-ров М. [Зеров М.]. Семенко. *Prélude. Зеров М. Українське письменство...* С. 153–154.
5. Зеров М. Українське письменство в 1918 році. *Українське письменство...* С. 249–262.
6. М.И.К. [Зеров М.]. Полтавські свята. *Зеров М. Українське письменство...* С. 290–291.

7. Зеров М. [Савченко Я. Поезії]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 214–215.
8. Зеров М. [Левченко Г. Чернігівські силуети]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 233–234.
9. Зеров М. Леся Українка: з нагоди нового видання творів. *Зеров М. Українське письменство...* С. 266–274.
10. Зеров М. [Українка Леся. «В катакомбах» і ін. п'єси. Українка Леся. Поєми]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 339–340.
11. Зеров М. Леся Українка: критично-біографічний нарис. *Зеров М. Українське письменство...* С. 383–416.
12. Зеров М. [Головка А. Самоцвіти]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 274.
13. Зеров М. [Самійленко В. Україні]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 277–278.
14. Зеров М. [Скалки життя. Український декламатор.../ упоряд. С. Паночіні]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 228–229.
15. Пархоменко В., Загороднюк І. Український зоологічний журнал та видання-послідовники на тлі історії зоології в Україні. *GEO&BIO*. 2018. Т. 16. С. 123–146.
16. Зеров М. [Український декламатор]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 247–248.
17. [Зеров М.]. Н. М. Кибальчич : [некролог]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 249.
18. Зеров М. З листування Лесі Українки. *Зеров М. Українське письменство...* С. 470–472.
19. Подрига В. «Трісочка шевченківсько-кулішівського часу». Штрихи до літературного портрета Наталки Полтавки з нагоди 95-річчя від смерті. *Альманах Полтавського національного педагогічного університету «Рідний край»*. 2013. № 2 (29). С. 223–229.
20. Зеров М. Музагет. *Зеров М. Українське письменство...* С. 274–277.
21. Зеров М. [Передмова до збірника «Нова українська поезія»]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 317–325.
22. Зеров М. [Плевако М. Хрестоматія нової української літератури]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 351–353.
23. Зеров М. Українська література в 1923 році. *Зеров М. Українське письменство...* С. 353–362.
24. Зеров М. «Шляхи мистецтва». *Зеров М. Українське письменство...* С. 342–344.
25. Зеров М. В справі критично-бібліографічного журналу. *Зеров М. Українське письменство...* С. 421–427.
26. Зеров М. [Капустянський І. Валеріян Поліщук]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 456–458.
27. Зеров М. [Терещенко М. Чорнозем]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 440–441.
28. Зеров М. [Філянський М. Цілую землю]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 624–626.